

Родина в українській літературі: складні пошуки любові й поваги

ОЛЕГ КОЦАРЕВ

20 ЛЮТОГО 2019

Бодай пунктирно поглянувши на історію української літератури, ми знайдемо в ній характерні й ефектні образи родинного життя. У них відбиті різні розуміння концепції родини, різні етапи її розвитку, зрештою, різні емоційні «начинки» – від щасливої ідилії до постійного відчуття кризи.

Фото: Ben Berwers

«З добрим серцем, неспесива...»

Розпочнімо з Івана Петровича Котляревського з його заялженим шкільною програмою титулом «зачинателя нової української літератури». Його сентиментальна п'єса «Наталка Полтавка» (якій цього річ саме виповнюється 200 років) та хрестоматійна опера Миколи Лисенка за цим текстом досі не зникають із репертуару українських театрів.

Якщо вчитатися, придивитися чи дослухатися, у «Наталці Полтавці» помічаємо своєрідну сімейну ідилію, як її розумів Котляревський і його коло. По-перше, молоді герої п'єси борються не просто за щастя, а саме за подружнє щастя й за розуміння родини як спільноти осіб, що кохають одне одного, а не як вигідної оборудки. Через те й виникають непорозуміння з Возним, який хоче фактично «купити» собі сім'ю. Він зазнає фіаско, але Котляревський попереджає, що навіть якби акт купівлі-продажу й відбувся б, то навряд чи він приніс би радість Возному. Недаремно ж приятель Виборний співає йому пісню, де героїня відповідає старшому нелюбому чоловіку на спроби «профінансувати» відданість:

*Ой не хочу хатки, ані сіна жатки,
Ні ставка, ні млинка, ні вишневого садка.
Ой ти, старий дідура, і зогнувся, як дуга,
А я, молоденька, гуляти раденька.*

А по-друге – і це може бути доволі несподіваним для багатьох сучасних читачів – боротьба за почуття точиться дуже спокійно, лагідно й погідно. Наталка і Петро, цілковито в дусі сентименталізму, багато страждають і журяться, але відверто не бунтують, а навпаки, постійно демонструють пошану й покору старшим. Досягають свого вони радше через, кажучи сучасною мовою, «м'яку силу» – терпіння, переконання, вірність. У підсумку – ідилічний фінал: Возний благословляє на шлюб свого суперника.

Легко можна уявити, щоб ця зворушлива ідилія мала продовження, як у вірші «Подражаніє Горацію» поета-романтика Левка Боровиковського (переспів оди «Хвала сільському життю», популярної поміж поетів різних країн):

*Він тільки що на двір, а жінка на поріг –
Його із радощу вітає,
Вечеря на столі, – а дітвора, як рій
На матку, – батька обсідає.
Як смачно на печі, забравшись на черінь,
Після охоти відпочине!*

*Як завтра весело покине свій курінь
І знову до роботи кине!..*

Криза патріархальної родини

Реалістична література середини й кінця XIX століття прагнула майже документально зафіксувати соціальні процеси, нюанси й суперечності свого часу. Нюансів і суперечностей якраз було досхочу. Адже приблизно на цей період припали скасування кріпацтва в Україні (1848 рік на землях під владою Австрії, 1861 – на території в складі Російської Імперії) й інші суспільні й економічні реформи, що в поєднанні зі світовими зрушеннями призвели до істотних змін у житті величезних мас населення. Досить згадати лише такі тенденції, як переформатування сільських громад, запуск урбанізації, розвиток промисловості, прокладання залізниць, прискорення науково-технічного прогресу, поширення революційних ідей тощо.

Звісно, зміни не оминули й сімейних цінностей. На кризу патріархальної родини неодноразово звертали увагу тодішні українські письменники-реалісти. Та безумовним лідером тут став Іван Нечуй-Левицький із легендарною повістю «Кайдашева сім'я». Для багатьох читачів ця книжка – центральний твір української літератури XIX століття. Текст досі такий популярний, що нещодавно за ним навіть видали комікс.

Нечуй-Левицький показав, як струсонули великою патріархальною родиною суспільні зрушення. Зробив він це хвацько, влучно і з гумором, і саме в цьому причина популярності книжки. Хоча сміх «Кайдашевої сім'ї» – не без сліз, адже нестерпна колотнеча виникла між поколіннями батьків і дітей, між братами в одній родині. Символом безглузлого конфлікту стала груша, якої ніяк не могли поділити, бо вона виросла на межі ділянок начебто рідних людей.

Колоритна лайка (але в межах пристойності), ефектні описи й порівняння призвели до того, що книжку просто розтягли на цитати: «куслива, як муха в Спасівку»; «у Палажки очі витрішкуваті, як у жаби, а стан кривий, як у баби»; «не так шкода матері, як чобіт». У пам'яті лишаються цілі фрагменти: «У мене свекруха люта змія: ходить по хаті, полум'ям на мене дише, а з носа горить дим кужелем. На словах, як на цимбалах грає, а де ступить, то під нею лід мерзне; а як гляне, то од її очей молоко кисне», – які, втім, підказують, що не все гаразд у сімейному житті.

Текст Нечуя-Левицького і справді вийшов реалістичним. Велика патріархальна родина занепадала. Як свідчать соціологи, наприкінці XIX століття українські сім'ї, зокрема й сільські,

були вже здебільшого «нуклеарні», тобто склалися тільки з батьків і їхніх неодружених дітей.

Пізніше, у добу *fin de siècle*, цю тему з іншої перспективи підхопила Леся Українка в не менш хрестоматійній, багаточаровій «Лісовій пісні», де знайшлося місце й темі родини. Кохання її героїв тоне в дріб'язковості, зацикленості на матеріальних питаннях, Мавка виявляється занадто «неправильною», «дивакуватою» для Лукаша, а головне – для його матері. Але й архетипова «проста» жінка, позбавлена зайвих рефлексій, не створює з Лукашем щасливої сім'ї, а свекруха свариться на неї аж ніяк не менше, ніж на Мавку. Старосвітська й водночас дуже матеріалістична, «механічна» родина стає в Лесі Українки виразним і переконливим символом профанації людського життя як такого.

У вирі експериментів

Перша половина ХХ століття – суцільна хвиля експериментів у найрізноманітніших галузях життя західної цивілізації, від приголомшливих наукових відкриттів до епатажних авангардних мистецьких практик. Активно пробували нове (часом і забуте старе), звісно, й у сфері родинних стосунків. На наших теренах це було особливо помітно в 1920-х роках, після того, як більшовики захопили більшість України. Тут провадили розмаїті пошуки в галузі виховання й освіти (приміром, моя бабуся згадувала, як у школі вона та інші учні самі опановували матеріал, а потім переповідали його одне одному, лише під загальним наглядом учителів), у сімейних і подружніх стосунках тощо. Були спроби винайти альтернативу сім'ї, у якій дехто з лівих радикалів убачав перешкоду для побудови комуністичної утопії. Наприклад, розвивали мережу різноманітних дитячих притулків, які частково були відповіддю на трагічне становище безпритульних, породжених масовим нищенням населення у боях, революції та репресіях, а частково – спробою побудувати альтернативне сімейному «державне» виховання. А радикальні авангардні архітектори фантазували на тему будинків без окремих квартир, зі спільними приміщеннями для сну, розрахованими на сотні людей, які мали б постійно перебувати в колективі й замість родин утворювати тимчасові пари для швидкого кохання. Поміркованіші ідеї – скажімо, комуни як форми колективного побуту, що майже нівелювала поняття сім'ї, – на якийсь час удавалося втілити. У стильному районі «Новий Харків» тодішньої столиці Радянської України звели групу житлових будинків із квартирами без кухонь. Мешканці мали харчуватись у спільній їдальні, обслуговуваній «фабрикою-кухнею». Вважали, що це сприятиме згуртуванню колективу та звільнить людей від побутових клопотів. Експеримент невдовзі скінчився, а будинки без кухонь стоять і досі, щиро дивуючи такою конструкцією своїх мешканців і їхніх гостей.

Було б дивно, якби література тут лишилась осторонь. Ще напередодні революції в романі «Записки кирпатого Мефістофеля» Володимир Винниченко показав сім'ю в перипетіях нової доби. Від стабільності не лишилось і сліду. Інтелігентні, освічені герої змінюють партнерів, роблять аборти, сходяться й розлучаються, сміливо й часом без найменшої потреби руйнують інші пари, деколи прагнуть зовсім позбутися «тягаря» сім'ї, але останнє в них не виходить. Адже, як свідчить знаменита цитата з книжки, «родина, діти – от ця незрозуміла, могутня сила, яка часто ламає всі закони нашої логіки, всі розуміння розумного, цільного, гарного». На протилежному боці інша цитата: «Моральність – це рожева пудра на законах природи». Між цими двома екстремами й розривається, за Винниченко, ірраціональна людина початку ХХ століття.

У 1920-х роках українські письменники пішли значно далі. Микола Хвильовий в одному з естетично найдовершеніших своїх оповідань «Лілюлі» описує вже справді полігамну сім'ю, складену з товариша Огре, Марусі й Льолі: «З ним живе двоє. Так що газетна сучасність. Прекрасна газетна сучасність, як запах на клумбі: тютюн». Ця «газетна сучасність», однак, не стає основою якогось виразного конфлікту – тут Хвильовий явно грається з читацькими очікуваннями. Любовний трикутник не заважає жодній із «вершин». В одній кімнаті комсомолка Маруся преспокійно запрошує всіх на суботник (на той час він уже став «пережитком каламбурного часу»), Льоля готується до дебюту в аматорській виставі (пародія на Ромена Роллана), а брат Льолі Альоша з самим Огре обговорюють художні особливості звуку, який видає паровоз дорогою в степ, минувши депо.

Юліан Шпол у п'єсі «Катіна любов, або будівельна пропаганда» описує політичний розкол сім'ї на молодше покоління, що зазнало впливу комуністичної пропаганди, і батьків, які ставляться до «нової реальності» вороже. Ідейні, релігійні, світоглядні, політичні конфлікти того часу руйнували сім'ї незгірш за безладне статеве життя. Один вірш яскравої емансипованої поетки Раїси Троянker присвячений саме такій колізії:

*Мене тато прогнав і прокляв,
бо у мене дитина од «гоя».
Він казав, щоб упала земля
попід нами, Оленко, з тобою.*

*Тато мій, він такий старий,
як пожовклі листки Талмуду.
Плаче він: «Ой, за доньчин гріх
будуть з мене сміятись люди!»*

Друга світова війна означила кінець особливо бурхливих суспільних і мистецьких експериментів. Певно, занадто багато людей від них просто втомилось, занадто багатьом хотілося спокою в якнайширшому розумінні цього слова. Випробування воєн, репресій і геноцидів різко підвищило цінність родини. Та й політика пізнього сталінського консерватизму сприяла саме таким тенденціям. Відіграло роль і те, що пізніше, у шістдесятих, в Україні не відбулося так званої сексуальної революції.

Соцреалізм багато в чому повернувся до патріархальних цінностей – погляньмо лиш на міцні старосвітські родини в творах Олесь Гончара чи Павла Загребельного. Часом це набувало й екстремальних форм, як-от у п'єсі «Дикий Ангел» Олексія Коломійця. Її головний і позитивний герой, *pater familias* на прізвище Ангел, запровадив у себе вдома специфічний порядок: він забирає в усіх членів родини їхню зарплатню, змушує їх окремо заробляти на будь-які власні потреби, а молодшого сина виганяє з дому за одруження без батькової згоди.

Несподівано гармонійний фінал

Зазвичай вважають, що література кінця XX й початку XXI століття аж ніяк не «сімейна», а навпаки. Насправді ж у ній є багато різного, тут легко сполучаються протилежні тенденції. Та, здається, поміж ними можна добачити й таку, може, несподівану річ, як пошуки рівноваги й гармонії.

Як приклад можна навести потужний і донедавна маловідомий у нас роман Юрія Косача «Сузір'я Лебедя», написаний у 1980-х роках. Косач описав давно втрачений світ української дворянської родини початку XX століття – світ, знайомий йому з власного дитинства. Попри різниці темпераментів, політичні суперечності, персональні конфлікти й несприятливі зовнішні обставини (надворі 1914 рік, і залишки шляхти остаточно сходять з історичної арени), велика родина Рославців виявляється побудованою на міцному фундаменті: це взаємна повага, дружба й любов. Такі підвалини витримують усі пригоди, конфлікти й кумедні ситуації. І хоча читачі розуміють, що за лічені місяці вітер історії розвіє цю родину, немає сумнівів: ті її представники, які порятуються, збережуть і світлий спогад, і конструктивний досвід.

А завершить цей огляд наша сучасниця, яку зазвичай геть не асоціюють із сімейними цінностями, – Оксана Забужко. А проте її головний на сьогодні роман, родинна сага «Музей покинутих секретів», чимало говорить на цю тему. Адже героїня, журналістка Дарина Гоцинська, особисте життя якої довго було вкрай заплутане й не занадто втішне, таки, здається, створює з коханим Адріаном сім'ю, яку можна спробувати назвати гармонійною. І

яка ґрунтується не на миттєвій пристрасі (хоч і не без цього) чи матеріальних розрахунках, а на взаємоповазі, дружбі й любові.

ОЛЕГ КОЦАРЕВ

20 ЛЮТОГО 2019